

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

### Το πεδίο της ανάλυσης λόγου

Εδώ και δέκα χρόνια τουλάχιστον, ο όρος «λόγος» [discourse] έχει γίνει πολύ της μόδας. Τόν βγίσκουμε να χρησιμοποιείται αδιακρίτως σε διάφορα επιστημονικά κείμενα και διάφορες συζητήσεις χωρίς να ορίζεται επακριβώς. Η σημασία του είναι συχνά ασαφής, δεν σημαίνει σχεδόν τίποτε, ή χρησιμοποιείται με συγκεκριμένες σημασίες που όμως διαφέρουν από περιβάλλον σε περιβάλλον. Πολύ συχνά, ωστόσο, η λέξη «λόγος» επιπερικλείει τη γενική ιδέα ότι η γλώσσα δομείται με βάση διαφορετικά σχήματα που οργανώνουν την ομιλία των ανθρώπων, καθώς αυτοί συμμετέχουν σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Ίνωστά παραδειγματα είναι ο «ιατρικός λόγος» και ο «πολιτικός λόγος». «Ανάλυση του λόγου» ονομάζεται η ανάλυση αυτών των σχημάτων.

Αλλά ο κοινοτοπος αυτός ορισμός δεν θα μάς φανεί ιδιαίτερα χρήσιμος, αν θέλουμε να καθορίσουμε τι είναι οι λόγοι, πώς λειτουργούν ή πώς πρέπει να τους αναλύουμε. Για τους σκοπούς αυτούς θα πρέπει να αναζητήσουμε περισιότερο

διαφοροποιημένες θεωρίες και μεθόδους ανάλυσης του λόγου. Ψάχνοντας κάποιος διαπιστώνει σύντομα ότι η ανάλυση του λόγου δεν παραπέμπει σε μια μόνο προσέγγιση, αλλά σε μια σειρά διεπιστημονικών προσεγγίσεων που μπορούν να συμβάλουν στην έρευνα πολλών διαφορετικών κοινωνικών πεδίων σε πολλούς διαφορετικούς κλάδους σπουδών. Δεν υπάρχει μάλιστα γενική συμφωνία για το τι είναι οι λόγοι ή πώς μπορούμε να τους αναλύσουμε. Οι διάφορες θεωρίες αρθρώνουν τις δικές τους, ιδιαίτερες προτάσεις και, ως ένα βαθμό, συγκροούνται μεταξύ τους, για να οικειοποιηθούν τους όρους «λόγος» και «ανάλυση λόγου» για τους δικούς τους όρισμούς. Ας ξεκινήσουμε, όμως, προτείνοντας έναν προκαταρκτικό ορισμό του λόγου ως ενός *ιδιαιτέρου τρόπου να μιλάει κάποιος για τον κόσμο (ή για μια διάσταση του κόσμου) και να κατανοεί τον κόσμο (ή μια διάστασή του)*.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναφερθούμε εισαγωγικά σε τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις στην ανάλυση του λόγου, που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια του κοινωνικού κονστρουκτιονισμού [social constructionism] –στη θεωρία του λόγου [discourse theory] του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe, στην *κριτική ανάλυση λόγου* [critical discourse analysis] και τη *λογοψυχολογία* [discursive psychology].<sup>(1)</sup> Και οι τρεις προσεγγίσεις εκκινούν από τη θέση ότι οι τρόποι με τους οποίους μιλούμε δεν αντανακλούν ουδέτερα τον κόσμο, τις ταυτότητες και τις κοινωνικές μας σχέσεις, αλλά συμβάλλουν ενεργά στη δημιουργία και την αλλαγή τους. Επιλέξαμε αυτές τις συγκεκριμένες προσεγγίσεις από το σύνολο των διάφορων θεωρήσεων που υπάρχουν στην ανάλυση του λόγου, γιατί πιστεύουμε πως αποτελούν ιδιαίτερα γόνιμες θεωρίες και μεθόδους έρευνας στους τομείς της επι-

1. Στην απόδοση του όρου discursive psychology προφερόνουμε τον νεολογισμό «λογοψυχολογία» που προτείνει ο Νίκος Μποζιτζής. Βλ. σχετικά Jonathan Potter και Margaret Wetherell (2009) *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*, μτφρ. Έφη Αυγίτα και Ανδρέας Τσουνίδης, επιστ. επιμ. Νίκος Μποζιτζής, Αθήνα: Μεταίχμιο (ΣτΜ).

κοινωνίας, του πολιτισμού και της κοινωνίας. Μπορούν να εφαρμοσθούν στην ανάλυση πολλών διαφορετικών κοινωνικών πεδίων, όπως είναι οι κοινωνικές οργανώσεις και οι θεσμοί, και μπορούν να συνεισφέρουν στη διερεύνηση του ρόλου τής γλώσσας σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, όπως είναι η παγκοσμιοποίηση και η εξάλειψη της μαζικής επικοινωνίας των μέσων.

Ας δώσουμε ορισμένα παραδείγματα εφαρμογών τής ανάλυσης του λόγου. Η ανάλυση του λόγου μπορεί, λ.χ., να χρησιμεύσει ως πλαίσιο ανάλυσης τής εθνικής ταυτότητας. Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις εθνικές ταυτότητες και τι συνδέειες έχει η διαίρεση του κόσμου σε έθνη-κράτη; Εδώ θα μπορούσε κάποιος να αναλύσει πολλές διαφορετικές μορφές προφορικού και γραπτού λόγου, όπως, για παράδειγμα, τη ρηματική κατασκευή τής εθνικής ταυτότητας στα εγγειρίδια τής βρετανικής ιστορίας. Μία άλλη δυνατότητα είναι να μελετήσουμε τη σημασία τής εθνικής ταυτότητας στις διαδράσεις των ατόμων σε ένα οργανωμένο περιβάλλον, όπως είναι ο χώρος εργασίας. Ένα άλλο θέμα έρευνας θα μπορούσε να είναι οι τρόποι μετάδοσης τής επιστημονικής γνώσης από τα ΜΜΕ και οι συνέπειές τους για το σύστημα εξουσίας και τη δημοκρατία. Με ποιο τρόπο κατασκευάζονται και αμφισβητούνται οι διάφορες προτάσεις τής επιστημονικής γνώσης στα ΜΜΕ, και πώς «καταναλώνουν» τα ακροατήρια των μέσων γνωστικά θεωρήματα που συγκροούνται μεταξύ τους; Η σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές γνωστικές προτάσεις θα μπορούσε να ερμηνευθεί και να μελετηθεί εμπειρικά ως σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικούς λόγους που αντιπροσωπεύουν εναλλακτικούς τρόπους κατανόησης επιμέρους διαστάσεων του κόσμου, και που συγκροτούν διαφορετικές ταυτότητες για τους ομιλητές (π.χ. την ταυτότητα του «ειδικού» ή του «απλού ανθρώπου»).

Οι τρεις προσεγγίσεις, στις οποίες επιλέξαμε να εστιάσουμε ως πλαίσια για την ανάλυση του λόγου, υιοθετούν ορισμένες κοινές παραδοχές όσον αφορά την ερμηνεία εννοιών,

όπως «γλώσσα» και «υποκειμένο». Κοινή είναι επίσης και η από μέγρους τους επιδιώξη της κριτικής έρευνας, δηλαδή η αναδίφηση και η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας στην κοινωνία, καθώς και η διατύπωση κανονιστικών θεωρήσεων που επιτρέπουν την κριτική των σχέσεων αυτών, ανοίγοντας την προοπτική της αλλαγής τους. Ταυτόχρονα, ωστόσο, κάθε μία από τις προσεγγίσεις αυτές διακρίνεται από ένα φάσμα ιδιαίτερων φιλοσοφικών και θεωρητικών αρχών, που συμπληρωματικά διακατέχουν ερευνητές της έννοιας του λόγου, των κοινωνικών πρακτικών και της κριτικής. Οι διαφορετικές αυτές ερευνητικές συνεπείγονται και διαφορετικές στοχεύσεις, μεθόδους και εμπειρικά αντικείμενα ανάλυσης. Σκοπός του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου είναι να οικειοποιηθεί το γενικότερο πεδίο, στο οποίο ανήκουν οι διάφορες κονστρουξιονιστικές προσεγγίσεις στην ανάλυση λόγου.<sup>(2)</sup> Μάς ενδιαφέρουν τόσο οι κοινές απόψεις των προσεγγίσεων αυτών – και ειδικότερα των τριών που έχουμε επιλέξει – όσο και οι διαφορές στις οποίες αυτές διαφοροποιούνται.

Οι προσεγγίσεις συγκαλύπτουν στη θεωρητική τους αφηγηρία – τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό – στην άποψή τους για τη γλώσσα, που προέρχεται από τη δομιστική [structuralist] και μετα-δομιστική [post-structuralist] γλωσσολογία, και στον τρόπο που αυτές αντιλαμβάνονται το άτομο, στην εξίσωση σε ιδέες του δομιστικού μαρξισμού. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις κοινές τους ρίζες, τις κοινές πηγές της θεωρητικής τους έμπνευσης και θα ανατρέξουμε σε μια βειγιά εννοιών – όπως είναι η «εξουσία» και η «δεολογία» – που συνυφάνονται στενά με την έννοια του λόγου.

2. Το πεδίο αυτό, ωστόσο, δεν καλύπτει όλες τις χρήσεις του όρου «ανάλυση λόγου». Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, στη γλωσσολογία για να δηλώσει την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα σε προτάσεις και εκφράσεις στο μικρο-επίπεδο (για παράδειγμα, βλ. Brown και Yule 1983). Η ανάλυση λόγου έχει επίσης χρησιμοποιηθεί προκειμένου να δηλώσει την ανάλυση των τσάτων με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν διάφορα νοητικά σχήματα για να κατανοήσουν εμπέδους αφηγήσεις (van Dijk και Kintch 1983).

Παρά τις κοινές τους προκειμένες, οι εμπέδους προσεγγίσεις χωρακτηρίζονται και από σημαντικές διαφορές. Κατ' αρχάς διαφωνούν ως προς το «επίπεδο» των λόγων: διαμορφώνουν οι λόγοι «το κοινωνικό» στο σύνολό του ή συγκροτούνται και οι ίδιοι από άλλες διαστάσεις του κοινωνικού; Δεύτερον, οι προσεγγίσεις διαφέρουν ως προς το επίκεντρο της ανάλυσης τους. Ορισμένες αναλύουν τον λόγο των ατόμων στις καθημερινές κοινωνικές τους διαδράσεις, ενώ άλλες προτιμούν μια πιο αφηγημένη χαροτογράφηση των λόγων που διακινούνται στην κοινωνία. Προς το τέλος του κεφαλαίου θα μιλήσουμε διεξοδικότερα για αυτές τις αποκλίσεις.

Η διάκριση του πεδίου σε τρεις προσεγγίσεις, μετάξυ των οποίων παρατηρούνται τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές, πρέπει ως ένα βαθμό να θεωρηθεί δική μας επινόηση. Εμείς επιλέξαμε τις τρεις αυτές προσεγγίσεις και αποφασίσαμε να αφιερώσουμε από ένα κεφάλαιο στην καθεμιά και μετά να τις συγκρίνουμε και να τις αντιταραβάλλουμε, στο κεφάλαιο 5, έτσι ώστε να συνθέσουμε μιαν απλή και σαφή εισαγωγή στο πεδίο της ανάλυσης λόγου. Η παρανοήση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως ουδέτερη περιγραφή ούτε και ως απλή αποτύπωση του πεδίου. Όταν αφορά τις συγκεκριμένες επιλογές που κάναμε, εξετάζουμε τρεις μόνο προσεγγίσεις στο πεδίο της κονστρουξιονιστικής ανάλυσης λόγου κι αφήνουμε απέξω, για παράδειγμα, τη φωνωτική προσέγγιση.<sup>(3)</sup> Σε σχέση με τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των τριών προσεγγίσεων, αναγνωρίζουμε ότι η σύγκλιση τους μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα. Οι τρεις θεωρήσεις προέδχονται από διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους και φέρονται από διαφορετικούς γνωστικά γρίματα. Ταυτόχρονα, όμως, στο έργο τους, πολλοί αναλύτες του λόγου διασχίζουν τα σύνορα που χωρίζουν τους εμπέδους γνωστικούς τομείς, ενώ πολλά θεωρητικά στοιχεία

3. Για μια παρουσίαση φωνωτικών μορφών ανάλυσης λόγου, βλ., για παράδειγμα, Howarth (2000) και Mills (1997).

και μεθοδολογικά εργαλεία συνιστούν κοινή παρακαταθήκη των διαφόρων προσεγγίσεων.

### **Ένα ολοκληρωμένο πακέτο**

Η ανάλυση του λόγου μπορεί να βρει εφαρμογή σε όλα τα ερευνητικά πεδία, δεν είναι, όμως, συμβατή με οποιοδήποτε θεωρητικό πλαίσιο. Κυρίως, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως απλή μέθοδος ανάλυσης, αποκομμένη από τις θεωρητικές και τις μεθοδολογικές της βάσεις. Όλες οι προσεγγίσεις της ανάλυσης του λόγου, τις οποίες θα εξετάσουμε, δεν αποτελούν απλώς μια μέθοδο ανάλυσης δεδομένων, αλλά ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό σύνολο –ένα ολοκληρωμένο πακέτο. Το πακέτο περιλαμβάνει, πρώτον, φιλοσοφικές (οντολογικές και επιστημολογικές) παραδοχές για τον ρόλο της γλώσσας στην κοινωνική κατασκευή του κόσμου, δεύτερον, θεωρητικά μοντέλα, τρίτον, μεθοδολογικές οδηγίες για την έρευνα σε επιμέρους τομείς, και τέταρτον, ειδικές τεχνικές ανάλυσης. Στην ανάλυση του λόγου, θεωρία και μέθοδος συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, και οι ερευνητές οφείλουν να αποδεχθούν τις βασικές φιλοσοφικές παραδοχές της, αν θέλουν να χρησιμοποιήσουν την ανάλυση του λόγου ως μέθοδο για να διενεργήσουν εμπειρικές έρευνες.

Είναι σημαντικό επίσης να τονιστεί ότι, αν και το περιεχόμενο του πακέτου αποτελεί ενιαίο σύνολο, μπορεί κάποιος να δημιουργήσει το δικό του ιδιαίτερο πακέτο, συνδυάζοντας στοιχεία από ποικίλες λογο-αναλυτικές, αλλά και μη λογο-αναλυτικές θεωρήσεις. Η *πολυπρισματική* εργασία αυτού του είδους όχι μόνον επιτρέπεται, αλλά και αξιολογείται θετικά από τις περισσότερες σχολές της ανάλυσης λόγου. Οι διαφορετικές θεωρήσεις προσφέρουν διαφορετικές μορφές γνώσης γύρω από το ίδιο φαινόμενο. Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός τους επιτρέπει μίαν ευρύτερη κατανόηση του εν λόγω φαινομένου. Η *πολυπρισματική* εργασία διαφέρει από τον *εκλεκτικισμό* ο οποίος προβαίνει σε μια τυχαία ανάμιξη ανόμοιων προσεγγί-

σεων, χωρίς προηγουμένως να έχει μελετήσει σε βάθος τις μεταξύ τους σχέσεις. Η *πολυπρισματικότητα* απαιτεί τον συστηματικό και τη σύγκριση των επιμέρους προσεγγίσεων, με στόχο να καθοριστούν το είδος της (τοπικής) γνώσης που παράγει η καθεμία, και κατόπιν αυτές να τροποποιηθούν ανάλογα.<sup>(4)</sup>

Για να διαμορφώσουμε ένα συνεκτικό πλαίσιο έρευνας, είναι σημαντικό να έχουμε συνείδηση των φιλοσοφικών, θεωρητικών και μεθοδολογικών διαφορών και ομοιοτήτων που υφίστανται ανάμεσα στις επιμέρους προσεγγίσεις. Αυτό προϋποθέτει μίαν εποπτική γνώση του πεδίου της ανάλυσης λόγου. Η παρουσίαση των τριών προσεγγίσεων στα επόμενα τρία κεφάλαια επιδιώκει να συμβάλει σε αυτή την εποπτική κατανόηση του πεδίου, μέσα από την ανάλυση των κύριων γνωρισμάτων τριών σημαντικών προσεγγίσεων και την εξέταση ορισμένων κεντρικών θεμάτων των θεωρητικών συζητήσεων γύρω από τα γνωρίσματα αυτά. Επιπλέον, η παρουσίαση αυτή συνοδεύεται από εκτενείς παραπομπές και προτάσεις για περαιτέρω μελέτη.

### *Βασικές αρχές*

Οι τρεις προσεγγίσεις στις οποίες έχουμε επιλέξει να επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας βασίζονται όλες στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό.<sup>(5)</sup> Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός είναι ένας όρος-ομπρέλα που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα

4. Βλ. Kellner (1995), όπου προτείνεται η ανάπτυξη «πολυπρισματικών πολιτισμικών σπουδών». Βλ. επίσης το κεφάλαιο 5 του παρόντος βιβλίου, για μια συζήτηση της πολυπρισματικής ανάλυσης λόγου με παραδείγματα.

5. Προτιμούμε να χρησιμοποιούμε στο κείμενό μας τον όρο «social constructionism» [κοινωνικός κονστρουξιονισμός] αντί του «social constructivism» [κοινωνικός κονστρουκτιβισμός] που συνηθίζεται, έτσι ώστε να είναι σαφής η διαφορά από την κονστρουκτιβιστική [constructivist] θεωρία του Piaget (βλ. Burr 1995: 2). [Για τα προβλήματα απόδοσης των όρων αυτών στα ελληνικά, αλλά και για μια γενικότερη εισαγωγή στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, βλ. Νίκος Δεμερτζής (2002) *Πολιτική επικρισιμότητα: διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα: Παπαζήσης (ΣτΜ).]

νέων θεωριών γύρω από τον πολιτισμό και την κοινωνία.<sup>(6)</sup> Η ανάλυση του λόγου είναι μία μόνον από τις πολλές θεωρήσεις που ανήκουν στο πεδίο του κοινωνικού κοινοτυροξιοτισμού, αλλά αποτελεί μίαν από τις πιο διαδεδομένες κοινοτυροξιοτιστικές προσεγγίσεις.<sup>(7)</sup> Πολλοί, επίσης, είναι εκείνοι που εφαρμόζουν στην πράξη λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις χωρίς να τις κατονομάζουν ως τέτοιες. Αντλώντας στοιχεία από τις αναλύσεις της Vivien Burr (1995) και του Kenneth Gergen (1985), θα συνθέσουμε πρώτα ένα σύντομο περιγγραμμά των γενικών φιλοσοφικών αρχών που διέπουν τις περισσότερες λογο-αναλυτικές θεωρήσεις. Έπειτα, θα επικεντρώσουμε ειδικότερα στις αντιλήψεις για τη γλώσσα και την ταυτότητα που υιοθετούν οι τρεις λογο-αναλυτικές θεωρίες με τις οποίες θα ασχοληθούμε.

Η Burr (1995: 2) επισημαίνει το πόσο δύσκολη είναι η διατύπωση ενός ορισμού που θα καλύπτει όλες τις κοινοτυροξιοτιστικές θεωρήσεις, εξαιτίας της ποικιλομορφίας και της συνθετότητάς τους. Παρόλα αυτά, στο βιβλίο της (1995: 2-5) διατυπώνει, με βάση το έργο του Gergen (1985), τέσσερις αρχές που διέπουν όλες τις κοινοτυροξιοτιστικές θεωρίες. Τις αρχές αυτές ασπάζονται και οι τρεις προσεγγίσεις που μάς ενδιαφέρουν. Πρόκειται για τις εξής:<sup>(8)</sup>

6. Για μια συζήτηση των φιλοσοφικών θεμελίων του κοινωνικού κοινοτυροξιοτισμού, βλ., για παράδειγμα, Collin (1997).

7. Η ηγεμονική θέση της ανάλυσης του λόγου γίνεται φανερή στην εισαγωγή της Burr (1995) για τον κοινωνικό κοινοτυροξιοτισμό, όπου τα παραδείγματα εμπειρικής έρευνας που αναφέρονται συνδέονται αποκλειστικά σε διάφορες μορφές ανάλυσης λόγου, όσο κι αν τονίζεται ότι οι κοινωνικοί κοινοτυροξιοτιστές χρησιμοποιούν και άλλες προσεγγίσεις. [Για μίαν εισαγωγή στον κοινωνικό κοινοτυροξιοτισμό από τη σκοπιά μιας θέσης της του λόγου, στην ελληνική γλώσσα, βλ. Γιάννης Σταυρακάκης (1999) «Φύση και επιστημονικός λόγος στις νεοτεργικές κοινωνίες: το επιχείρημα της κατασκευής», στο Λεωνίδας Δουλούδης, Βασιλική Τεωργιάδου και Γιάννης Σταυρακάκης, *Φύση, κοινωνία, επιστήμη στην εποχή των «τεχνών αελεύδων»*: διαικιδόνηυση και αβεβαιότητα, Αθήνα: Νεφέλη (ΣτΜ).]

8. Εδώ στρεφόμαστε στην Burr (1995) και τον Gergen (1985). Η ανάλυση της Burr, όπως σημειώσαμε παραπάνω, βασίζεται επίσης στον Gergen.

- *Κριτική στάση προς τις γνώσεις που θεωρούνται δεδομένες.*

Οι γνώσεις μας για τον κόσμο δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αντικειμενικές αλήθειες. Γνωρίζουμε την πραγματικότητα υπό το πρίσμα ιδιαίτερων κατηγοριών. Έτσι, οι γνώσεις και οι παραστάσεις μας για τον κόσμο δεν είναι απλώς ανα ανακαλύψεις της πραγματικότητας «εκεί έξω», αλλά αποτελούν μάλλον προϊόντα των δικών μας τρόπων κατηγοριοποίησης του κόσμου, ή προϊόντα του λόγου, για να χρησιμοποιήσουμε λογο-αναλυτικούς όρους (Burr 1995: 3 Gergen 1985: 266-7). Η αντίληψη αυτή θα αναλυθεί παρατέχθω στη συνέχεια.

#### • *Ιστορική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα (Burr 1995: 3).*

Είμαστε κατέχογην ιστορικά και πολιτισμικά όντα. Οι απόψεις και οι γνώσεις μας για τον κόσμο είναι «πρόϊοντα των ιστορικά καθορισμένων διαδόσεων μεταξύ των ανθρώπων» (Gergen 1985: 267). Συνεπώς, οι τρόποι με τους οποίους κατανοούμε και αναπαριστούμε τον κόσμο είναι ιστορικά και πολιτισμικά ιδιαίτεροι και ενδεχομηνικοί: οι κοσμοαντιλήψεις και οι ταυτότητές μας θα μπορούσαν να είναι διαφορετικές, και είναι δυνατό να αλλάξουν στο πέρασμα του χρόνου. Η ιδέα ότι κάθε γνώση είναι ενδεχομηνική εκφράζει μίαν αντι-θεμελιωτική θέση η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη θεμελιωτική άποψη ότι η γνώση μπορεί να στηριχθεί σε μια στέρεη, μεταθεωρητική βάση που είναι ανεξάρτητη από τις ενδεχομηνικές πράξεις των ανθρώπων. Ο λόγος είναι μία μορφή κοινωνικής δράσης που συντελεί στην παραγωγή του κοινωνικού κόσμου – της γνώσης, των ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, μεταξύ άλλων – και συμβάλλει, συνεπώς, στην εδραίωση και αναπαραγωγή ιδιαίτερων κοινωνικών προτύπων. Η αντίληψη αυτή είναι επίσης αντι-ουσιολογική: το γεγονός, δηλαδή, ότι ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζεται κοινωνικά και μέ-

σω διάφορων λόγων σημαίνει πως η δομή του δεν είναι δεδομένη εκ των προτέρων και ούτε καθορίζεται απόλυτα από εξωτερικές συνθήκες σημαίνει επίσης και ότι οι άνθρωποι δεν καθορίζονται από κάποιο σύνολο πάγιων και αυθεντικών χαρακτηριστικών ή ουσιών.

• *Σύνδεση γνώσης και κοινωνικών διαδικασιών.*

Οι τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε τον κόσμο δημιουργούνται και αναπαράγονται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες (Burr 1995: 4; Gergen 1985: 268). Η γνώση δημιουργείται με κοινωνικές διαδικασίες στις οποίες κατασκευάζουμε κοινές αλήθειες, αλλά και συγκροούμεστε μεταξύ μας για το τι είναι αλήθεια και τι λάθος.

• *Σύνδεση γνώσης και κοινωνικής δράσης.*

Στα πλαίσια μιας δεδομένης κοσμοθεωρίας, ορισμένες μορφές δράσης θεωρούνται φυσικές και άλλες, αδιανόητες. Διαφορετικές κοινωνικές ερμηνείες του κόσμου οδηγούν και σε διαφορετικές κοινωνικές πράξεις. Ως εκ τούτου, η κοινωνική κατασκευή της γνώσης και της αλήθειας έχει κοινωνικές συνέπειες (Burr 1995: 5; Gergen 1985: 268-269).

Ορισμένοι επικριτές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού έχουν τονίσει ότι, αν δεχθούμε ότι το σύνολο των γνώσεων και των κοινωνικών ταυτοτήτων είναι ενδοχωμένες, τότε τα πάντα καθίστανται ρευστά και δεν απομένουν καθόλου περιορισμοί και κανονικότητες στην κοινωνική ζωή. Αναμφίβολα, οι απόψεις ορισμένων κοινωνικών κονστρουξιονιστών, όπως του Kenneth Gergen και του Jean Baudrillard, επιδέχονται μια τέτοια ερμηνεία. Αλλά, σε γενικές γραμμές, η εικόνα αυτή δεν είναι παρά μία καρικατούρα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Οι περισσότεροι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές, μεταξύ των οποίων και οι κύριοι εκφραστές των τριών προσεγγίσεων που θα μας απασχολήσουν, θεωρούν ότι το κοινωνικό πεδίο είναι ρυθμιστικό και διέπεται από κανόνες. Η γνώση και οι ταυτότητες είναι, *κατ'αφ-*

χήν, πάντοτε ενδοχωμένες, αλλά παραμένου σχετικά δύσκαμπτες στις συγκεκριμένες καταστάσεις της κοινωνικής διάδρασης. Οι συγκεκριμένες καταστάσεις θέτουν περιορισμούς στις δυνατές ταυτότητες τις οποίες μπορεί να προσλάβει ένα άτομο, καθώς και στις εκφράσεις που μπορούν να γίνουν δεκτές ως φορείς νοήματος. Θα ξαναπιάσουμε το θέμα αυτό στο επόμενο κεφάλαιο, κατά την πραγμάτευση της θεωρίας του λόγου των Laclau και Mouffe.

*Οι τρεις προσεγγίσεις*

Οι βασικές παραδοχές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού έχουν τις ρίζες τους στον γαλλικό μεταδομισμό και τη μεταδομιστική απόρριψη ολοποιητικών και καθολικευτικών θεωριών, όπως του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης. Όμως, τόσο ο μεταδομισμός όσο και ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός μπορούν να ορισθούν με διαφορετικούς τρόπους, και υπάρχουν ποικίλες απόψεις γύρω από τις μεταξύ τους σχέσεις. Εμείς ερμηνεύουμε τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό ως μιαν ευρύτερη κατηγορία στην οποία υπάγεται ο μεταδομισμός ως υποκατηγορία. Όλες οι λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις που εξετάζουμε εδώ αντλούν στοιχεία από τη γλωσσική θεωρία του δομισμού και του μεταδομισμού, αλλά δεν εμφανίζουν τον ίδιο βαθμό συγγένειας με τον μεταδομισμό.

Η θεωρία του λόγου του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe, που παρουσιάζεται στο κεφάλαιο 2, είναι η «γνησιότερη» μεταδομιστική θεωρία της συλλογής μας. Η θεωρία αυτή εκκινεί από τη μεταδομιστική ιδέα ότι ο λόγος κατασκευάζει τον κοινωνικό κόσμο διά του νοήματος, και ότι εξαιτίας της θεμελιώδους αμφισημίας της γλώσσας, το νόημα δεν μπορεί ποτέ να παγιωθεί απόλυτα. Κανένας λόγος δεν αποτελεί κλειστή οντότητα: απεναντίας, μεταμορφώνεται διαρκώς μέσα από την επαφή του με άλλους λόγους. Έτσι, μία φράση κλειδί της συγκεκριμένης θεωρίας είναι η *πάλη μεταξύ των λόγων*. Λόγοι που διαφέρουν μεταξύ τους –γιατί

καθένας τους αντιπροσωπεύει έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης και κατανόησης του κοινωνικού κόσμου – συγκεντρώνεται συνεχώς για να επιβάλλουν την ηγεμονία τους, για να καθορίσουν, δηλαδή, τα νοήματα της γλώσσας με τον δικό τους, ιδιαίτερο τρόπο. Η ηγεμονία μπορεί προσωπικά, λοιπόν, να οριστεί ως η επικράτηση μιας ιδιαίτερης οπτικής. Περισσότερα για το θέμα αυτό θα αναπτυχθούν στο κεφάλαιο 2.

Η κριτική ανάλυση λόγου που θα εξεταστεί στο κεφάλαιο 3, επικεντρώνοντας στην προσέγγιση του Norman Fairclough, δίνει και αυτή ιδιαίτερο βάρος στον ενεργό ρόλο που διαδραματίζει ο λόγος στην κατασκευή του κοινωνικού κόσμου. Αλλά σε αντίθεση με τον Laclau και τη Mouffe, ο Fairclough επιμένει ότι ο λόγος αποτελεί μια μόνον από τις πολλές διαστάσεις τις οποίες ενέχει κάθε κοινωνική πρακτική. Ο διαχωρισμός αυτός ανάμεσα σε λόγο και μη-λόγο είναι ένα υπόλειμμα παραδοσιακού μαξιμαλισμού στη θεωρία του Fairclough και καθιστά την κριτική ανάλυση λόγου «λυγότερο μεταδομιακή» από τη θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe.

Ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα την κριτική ανάλυση λόγου του Fairclough είναι η διερευνηση της αλληλεπίδρασης των συγκεκλιμένες χρήσεις της γλώσσας αντλών πάντα από προγενέστερες δομές λόγου, γιατί οι χρήστες της γλώσσας στηρίζονται σε προϋπάρχουσες έννοιες. Ο Fairclough υπογραμμίζει το σημείο αυτό μέσα από την έννοια της διακειμενικότητας – του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο ένα κείμενο αφομοιώνει στοιχεία και λόγους άλλων κειμένων. Συνδυάζοντας στοιχεία από διαφορετικούς λόγους, οι συγκεκλιμένες χρήσεις της γλώσσας μπορούν να αλλάξουν επιμέρους λόγους και, μέσω αυτών, να μεταβάλλουν τον κοινωνικό και τον πολιτισμικό κόσμο. Με την ανάλυση της διακειμενικότητας μπορεί κάποιος να διερευνήσει τόσο τη διαδικασία αναπαγωγής των λόγων που δεν εισάγει νέα στοιχεία, όσο και την αλλαγή των λόγων μέσα από νέους συνδυασμούς στοιχείων.

Η λογοψυχολογία, το αντικείμενο του κεφαλαίου 4, επικεντρώνει την εμπειρική της έρευνα σε συγκεκλιμένες περιπτώσεις χρήσης της γλώσσας στην κοινωνική διάδραση, όπως ακριβώς και η κριτική ανάλυση λόγου. Στόχος, όμως, των λογοψυχολόγων δεν είναι τόσο η ανάλυση των αλλαγών, τις οποίες μπορεί να επιφέρουν συγκεκλιμένες χρήσεις της γλώσσας στους «λόγους μεγάλης κλίμακας» της κοινωνίας, όσο αφενός η εξέταση των τρόπων με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν με ευελιξία τους διαθέσιμους λόγους, για να δημιουργήσουν και να διαπραγματευθούν ταυτότητες και παραστάσεις του κόσμου, και αφετέρου η ανάλυση των κοινωνικών συνεπειών αυτών των πρακτικών. Παρά το όνομά της –«λογοψυχολογία»–, η προσέγγιση αυτή δεν ασχολείται κυρίως με εσωτερικές ψυχολογικές καταστάσεις. Η λογοψυχολογία αποτελεί κλάδο της κοινωνικής ψυχολογίας που, μέσω της ανάλυσης λόγου, επιδιώκει από τη μια να διερευνήσει το πώς σχηματίζονται και μετασχηματίζονται οι σχέσεις, οι συνηθειές και ο εαυτός στις κοινωνικές διαδράσεις, και από την άλλη να φωτίσει τον ρόλο που παίζουν οι διαδικασίες αυτές στην κοινωνική και πολιτισμική αναπαγωγή και την αλλαγή. Πολλοί λογοψυχολόγοι αντλούν εμπνές στοιχεία από τη μεταδομιακή θεωρία, αλλά οδηγούνται συνήθως σε διαφορετικά αποτελέσματα επί ό,τι, για παράδειγμα, η προσέγγιση των Laclau και Mouffe. Η λογοψυχολογία εστιάζει στα άτομα τα οποία εξετάζει τόσο ως προιόντα όσο και ως δημιουργούς λόγου σε συγκεκλιμένα περιβάλλοντα διάδρασης, ενώ η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe τείνει να θεωρεί τα άτομα ως απλά υπο-κείμενα του λόγου.

Στα κεφάλαια 3 και 4, που είναι αφιερωμένα στην κριτική ανάλυση λόγου και τη λογοψυχολογία αντιστοίχως, αναλύουμε τα θεωρητικά θεμέλια και τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις της ανάλυσης του λόγου και παραουσιάζουμε ορισμένα συγκεκλιμένα παραδείγματα ανάλυσης λόγου με βάση τις τρεις διαφορετικές παραδόσεις. Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe δεν περιέχει πολλές ειδικές μεθοδολογικές

οδηγίες ούτε και αντίστοιχα παραδείγματα.<sup>9</sup>) Για να αναληρωθούμε την έλλειψη αυτή, συνθέσαμε με βάση τη θεωρία τους μια σειρά εργαλείων ανάλυσης, τα οποία παρουσιάζουμε στο κεφάλαιο 2, όπου παραθέτουμε επίσης κι ένα παράδειγμα ανάλυσης που αξιοποιεί ορισμένα από αυτά τα εργαλεία. Σκοπός των οδηγιών και των παραδειγμάτων είναι να βοηθήσουν στην εμπειρική εφαρμογή των τριών λογο-αναλυτικών προσεγγίσεων. Το κάθε κεφάλαιο σχηματίζει τα διακριτικά γνωρίσματα των επιμέρους θεωρήσεων και αναδεικνύει τα σημεία σύγκλισης της κάθε προσέγγισης με τη μίαν ή και τις δύο άλλες προσεγγίσεις. Σε όλη μας την ανάλυση υπογραμμίζουμε τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε μέθοδο και θεωρία. Στο κεφάλαιο 5, επικεντρώνουμε στις διαφορές και τις ομοιότητες των τριών μοντέλων, τόσο τις θεωρητικές όσο και τις μεθοδολογικές. Συγκρίνουμε τις προσεγγίσεις, σταθμίζουμε τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες τους και δείχνουμε πώς μπορούν να αλληλοσυμπληρωθούν. Στο τέλος, εξετάζουμε ορισμένα ερωτήματα που αφορούν όλες τις προσεγγίσεις. Πώς καθορίζουμε τα όρια ενός λόγου; Πώς ξεκινάει μία λογο-αναλυτική εργασία; Πώς μπορούμε να διενεργήσουμε μια πολυπαραμετρική έρευνα η οποία θα συνδυάζει διαφορετικές λογο-αναλυτικές και μη λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις; Όπως και στα άλλα κεφάλαια, έτσι κι εδώ παρουσιάζουμε ορισμένα παραδείγματα διάφορων τρόπων με τους οποίους μπορούμε

9. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε μια σειρά νεότερων εκδόσεων που έχουν ανατρέπει αυτή την εικόνα. Βλ. σχετικά Jacob Torfing (1999) *New Theories of Discourse: Lacan, Mouffe, Zizek*, Οξφόρδη: Blackwell; Yannis Stavrakakis (1999) *Lacan and the Political*, Λονδίνο: Routledge [ελληνική έκδοση: (2008) *Ο Λακάν και το πολιτικό*, Αθήνα: Ψυχογός]; David Howarth (2000) *Discourse, Buckingham: Open University Press* [ελληνική έκδοση: (2008) *Η έννοια του λόγου*, Αθήνα: Πολύτροπον]; David Howarth, Aletta Norval και Yannis Stavrakakis (επιμ.) (2002) *Discourse Theory and Political Analysis*, Manchester: Manchester University Press; David Howarth και Jacob Torfing (επιμ.) (2005) *Discourse Theory in European Politics*, Λονδίνο: Palgrave, όπου εξειδικεύονται και αναπτύσσονται τα μεθοδολογικά εργαλεία της θεωρίας των Laclau και Mouffe, μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων εμπειρικών παραδειγμάτων (ΣΤΜ).

να επιλύσουμε τα προβλήματα αυτά στην εμπειρική έρευνα. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου περιλαμβάνει μια συζήτηση της φύσης της κριτικής έρευνας στο πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Εδώ αναλύουμε και αξιολογούμε διάφορες προσπάθειες αντιμετώπισης των προβλημάτων της κριτικής έρευνας στον χώρο τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού, επικεντρώνοντας στις διαφορετικές αντιλήψεις που εκφράζουν γύρω από το θέμα τού σχετικισμού και της υπόστασης της αλήθειας και της γνώσης.<sup>10</sup>

### Από το γλωσσικό σύστημα στον λόγο

Πέρα από τις γενικές αρχές τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού που υιοθετούν όλες οι λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις, συγγλίσσεις παρατηρούνται επίσης και στις απόψεις τους γύρω από τη γλώσσα και το υποκείμενο. Για να διαμορφώσουμε μια κοινή βάση συζήτησης για τις αναλύσεις που θα ακολουθήσουν στα επόμενα κεφάλαια, θα παρουσιάσουμε τώρα τις απόψεις στις οποίες συμφωνούν οι τρεις προσεγγίσεις και, στη συνέχεια, θα αναφέρουμε τα κύρια σημεία στα οποία αποκλίνουν.

Αφετηρία όλων των λογο-αναλυτικών θεωριών είναι η θέση της δομιστικής και μεταδομιστικής φιλοσοφίας της γλώσσας, ότι η πρόσβαση μας στην πραγματικότητα διαμεσολαβείται πάντοτε από τη γλώσσα. Με τη γλώσσα δημιουργούμε παραστάσεις που δεν αντανακλούν απλώς μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά συμβάλλουν στην ίδια τη συγκρότηση της πραγματικότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα δεν υφίσταται ως τέτοια. Τα νοήματα

10. Ως συγγραφείς συνεργαστήκαμε σε όλα τα κεφάλαια του βιβλίου και αναπτύξαμε μαζί πολλές από τις ιδέες και τα επιχειρήματα σε ολόκληρο το βιβλίο. Η κύρια ευθύνη, ωστόσο, για τα διάφορα κεφάλαια μπορεί να επιμεριστεί ως εξής: η Louise Phillips ανέλαβε κυρίως τα κεφάλαια 3 και 4, και η Marianne Jørgensen τα κεφάλαια 2 και 6, ενώ οι δύο συγγραφείς μοιράζονται εξίσου την ευθύνη για τα κεφάλαια 1 και 5.



και οι παραστάσεις είναι πραγματικά, όπως και τα φυσικά αντικείμενα. Τα φυσικά αντικείμενα ασφαλώς υπάρχουν, αλλά αποκτούν νόημα μόνον μέσω του λόγου.

Ας πάροουμε ως παράδειγμα μια πλημμύδα που προκλήθηκε από την υπερχείλιση ενός ποταμού. Η άνοδος της στάθμης των υδάτων που προκαλεί την πλημμύδα είναι ένα γεγονός που συμβαίνει ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τον λόγο των ανθρώπων. Όποιος βρεθεί σε λάθος μέτρος θα πνιγεί άσχετα από το τι σκέπτεται ή τι λέει. Η άνοδος της στάθμης των υδάτων είναι ένα υλικό γεγονός. Όταν όμως οι άνθρωποι αρχίζουν να επενδύουν με νόημα το γεγονός αυτό, τότε αυτό δεν κείται πλέον εκτός του λόγου. Οι περιεστώτεροι θα τό ενέτασσαν στην κατηγορία των «φυσικών φαινομένων», αλλά μπορεί και να τό περιέγραφαν με διαφορετικό τρόπο. Ορισμένοι θα χρησιμοποιούσαν τον λόγο της μετεωρολογίας και θα απέδιδαν την άνοδο των υδάτων στις πολυ έντονες βροχοπτώσεις. Άλλοι θα τήν εξηγούσαν με βάση το φαινόμενο El Niño ή θα τήν παρνούσαν ως μια από τις συνέπειες του «φαινομένου του θερμοκηπίου». Άλλοι πάλι θα τήν θεωρούσαν αποτέλεσμα «πολιτικής κακοδιαχείρισης», που συνίσταται, λ.χ., στο ότι η κυβέρνηση δεν σχεδίασε και δεν χρηματοδότησε την κατασκευή φραγμάτων. Τέλος, ορισμένοι μπορεί να τήν θεωρούσαν έκφραση της θείας βούλησης και να τήν απέδιδαν στην οργή του Θεού για τον αιματωλό τρόπο ζωής του λαού, ή να τήν εξήγησαν ως σημάδι για την έλευση του Αρμαγεδώνα. Κατά συνέπεια, η άνοδος της στάθμης των υδάτων ως γεγονός που λαμβάνει χώρα σε ένα ιδιαίτερο σημείο στον χρόνο είναι δυνατό να νοηματοδοτηθεί με βάση πολλές διαφορετικές αντιλήψεις ή λόγους (που μπορούν επίσης να συνδυασθούν με ποικίλους τρόπους). Δημιαντικό επίσης είναι ότι κάθε διαφορετικός λόγος υποδεικνύει και διαφορετικούς τρόπους δράσης ως δυνατούς και ενδεδειγμένους: την κατασκευή φραγμάτων, την πολιτική αντίσταση στις παγκόσμιες περιβαλλοντικές πολιτικές ή στην κυβέρνηση της χώρας, την πνευματική προετοι-

μασία για τον επικείμενο Αρμαγεδώνα. Η νοηματοδότηση του γεγονότος διά μέσω συγκεκριμένων λόγων συμβάλλει στη συγκρότηση και την αλλαγή του κόσμου.

Η γλώσσα, συνεπώς, δεν είναι απλώς ένας διαυλος που μεταδίδει πληροφορίες για τον κόσμο ή για τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις και τα αίτια της συμπεριφοράς μας. Αντιθέτως, η γλώσσα είναι μία «μηχανή» που παράγει και συγκαρτεί τον κοινωνικό κόσμο. Αυτό ισχύει βέβαια και για τη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, και συνεπάγεται ότι οι αλλαγές στον λόγο αποτελούν μέσον μεταβολής του κοινωνικού κόσμου. Οι συγκαρούσεις στο επίπεδο του λόγου συντελούν στην αλλαγή, αλλά και στην αναπαράγωγή τής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η αντίληψη, ότι η γλώσσα είναι ένα σύστημα που δεν καθορίζεται από την πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται, προέρχεται από τη δομιστική γλωσσολογία που αναπτύχθηκε με βάση τις πρωτοπόρες ιδέες του Ferdinand de Saussure περί τις αρχές του εικαστού αιώνα. Ο Saussure υποστήριξε ότι τα σημεία αποτελούνται από δύο διαστάσεις, τη μορφή [*signifiant* (σημαίνον)] και το περιεχόμενο [*signifié* (σημαινόμενο)], και ότι η σχέση μεταξύ των δύο είναι αυθαίρετη (Saussure 1960). Το νόημα που δίνουμε στις λέξεις δεν ενυπάρχει σε αυτές, αλλά είναι προϊόν κοινωνικών συμβάσεων που συνδέουν συγκεκριμένα νοήματα με συγκεκριμένους ήχους. Ο ήχος ή η γραπτή απόδοση της λέξης «σκύλος», για παράδειγμα, δεν συνδέεται από τη φύση της με την εικόνα του σκύλου που εμφανίζεται στο μυαλό μας, όταν ακούμε τη λέξη αυτή. Το ότι καταλαβαίνουμε τι εννοεί κάποιος όταν λέει «σκύλος» οφείλεται στην κοινωνική σύμβαση που μάς διδάξει ότι η λέξη «σκύλος» αναφέρεται στο τετράποδο ζώο που γαβγίζει. Το επιχείρημα του Saussure είναι ότι η σημασία των επιμέρους σημείων καθορίζεται από τη σχέση τους με άλλα σημεία: ένα σημείο αποκτά την ιδιότητα αξία του μέσω της διαφοράς του από άλλα σημεία. Η

λέξη «σκύλος» διαφέρει από τις λέξεις «γάτα» και «ποντίκι» και τις λέξεις «σκίνο» και «σκύτος». Η λέξη «σκύλος» αποτελεί, συνεπώς, μέρος ενός δικτύου ή μιας *δομής* άλλων λέξεων από τις οποίες διαφέρει και η σημασία που λαμβάνει οφείλεται ακριβώς σε όλα όσα δεν είναι.

Ο Saussure θεώρησε ότι η δομή αυτή συνιστά κοινωνικό θεσμό και, ως εκ τούτου, *αλλάζει* στον χρόνο. Αυτό συνεπάγεται ότι και η σχέση γλώσσας και πραγματικότητας είναι αυθαίρετη. Η νεώτερη δομιστική και μεταδομιστική θεωρία ανέπτυξε περαιτέρω τούτο το επιχείρημα του Saussure. Ο κόσμος δεν μάς υπαγορεύει ο ίδιος τις λέξεις με τις οποίες πρέπει να τον περιγράψουμε. Για παράδειγμα, το σημείο «σκύλος» δεν αποτελεί αναπόδραστη συνέπεια ενός φυσικού φαινομένου. Η μορφή τού σημείου ποικίλλει κατά γλώσσα (για παράδειγμα, είναι «dog» ή «chien»), ενώ και το περιεχόμενο του σημείου είναι δυνατό να αλλάξει, όταν χρησιμοποιείται σε νέα περιβάλλοντα (όταν, π.χ., λέμε για κάποιον ότι είναι «σκυλ» στη δουλειά του).

Ο Saussure υποστήριξε ότι κύριο αντικείμενο της επιστήμης τής γλωσσολογίας θα πρέπει να είναι η δομή των σημείων. Διέκρινε δύο επίπεδα στη γλώσσα: *langue* και *parole*. *Langue* είναι η δομή τής γλώσσας, το δίκτυο των σημείων που προσδιορίζει τη σημασία τού κάθε σημείου, και η οποία είναι καθορισμένη και αναλλοίωτη. *Parole*, από την άλλη, είναι η συγκεκριμένη χρήση τής γλώσσας, τα γλωσσικά σημεία, όπως αυτά χρησιμοποιούνται στην πράξη από τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Η *parole* στηρίζεται πάντοτε στη *langue*, γιατί η δομή της γλώσσας είναι εκείνη που καθιστά δυνατή τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων. Στη σωσσορευιανή παράδοση, ωστόσο, θεωρείται συχνά ότι η *parole* είναι τόσο ακανόνιστη και παραμορφωμένη από τα λάθη και την ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων, ώστε δεν μπορεί καθόλου να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Έτσι, κύριο αντικείμενο της γλωσσολογίας καθίσταται η καθορισμένη, υποκειμένη δομή, η *langue*.

Ο μεταδομισμός στηρίζεται στη δομιστική θεωρία, αλλά τήν τροποποιεί από σημαντικές απόψεις. Ο μεταδομισμός αντλεί από τον δομισμό την ιδέα ότι το νόημα των σημείων δεν καθορίζεται από τις σχέσεις των σημείων με την πραγματικότητα, αλλά από τις εσωτερικές τους σχέσεις μέσα στο δίκτυο των σημείων' απορρίπτει, όμως, τη δομιστική θεώρηση της γλώσσας ως σταθερής, αναλλοίωτης και ολοποιητικής δομής, και αμφιβάλλει τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ *langue* και *parole*.

Ας εξετάσουμε πρώτα την κριτική που άσκησε ο μεταδομισμός στην ιδέα της σταθερής, αναλλοίωτης δομής της γλώσσας. Όπως προαναφέρθηκε, στη θεωρία τού Saussure τα σημεία προσλαμβάνουν την ιδιαίτερη σημασία τους βάσει της διαφοράς τους από άλλα σημεία. Στη σωσσορευιανή παράδοση, η δομή της γλώσσας μπορεί να παραβληθεί με ένα δίκτυο ψαρέματος, στο οποίο κάθε σημείο έχει μια θέση αντίστοιχη με τη θέση που κατέχει κάθε κόμπος στο δίκτυο. Όταν το δίκτυο απλώνεται, η θέση του κόμπου καθορίζεται από την απόστασή του από τους άλλους κόμπους, όπως ακριβώς και το σημείο προσδιορίζεται από την απόστασή του από τα άλλα σημεία. Η θεωρία τού δομισμού εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στην υπόθεση ότι οι σχέσεις των σημείων είναι καθορισμένες: κάθε σημείο έχει μια ιδιαίτερη θέση στο δίκτυο, και το νόημα τού είναι καθορισμένο. Οι νεώτεροι δομιστές και μεταδομιστές αμφισβήτησαν αυτή την αντίληψη για τη γλώσσα: δεν δέχονται ότι οι θέσεις των σημείων είναι τόσο σαφείς και σταθερές όσο υποδηλώνει η μεταφορά τού δικτύου ψαρέματος. Στη μεταδομιστική θεωρία, τα σημεία νοηματοδοούνται πάλι μέσω της διαφοράς τους από άλλα σημεία, αλλά τα σημεία από τα οποία διαφέρουν μπορεί να αλλάζουν ανάλογα με το περιβάλλον (βλ. Laclau 1993a: 433). Για παράδειγμα, η λέξη «εργασία» σημαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις το αντίθετο της διασκέδασης ενώ σε άλλα συγκεκριμένα το αντίθετό της είναι ο όρος «παθητικότητα» (όπως στη φράση «εργασία στον κήπο»). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι λέξεις είναι ανοιχτές σε οποιαδήποτε σημασιοδότηση –κάτι τέτοιο θα καθιστούσε

αδύνατες τόσο τη γλώσσα όσο και την επικοινωνία-, συνεπώς όμως ότι οι λέξεις δεν είναι ατόλυντα καθορισμένες και δεν έχουν μόνο μια ή περισσότερες οριστικές σημασίες. Η μεταφορά του διχτυού δεν θεωρείται πλέον πετυχημένη, γιατί δεν είναι δυνατό να καθορίσουμε με απόλυτη σαφήνεια την ακριβή θέση του κάθε σημείου στο δίχτυ σε σχέση με τα υπόλοιπα σημεία. Για να παραμείνουμε στο μεταφορικό πεδίο του «δικτύου» εν γένει, είναι ίσως προτιμότερο να στραφούμε στο *διαδίκτυο*, στο οποίο όλες οι συνδέσεις επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά διάφορες επιμέρους συνδέσεις μπορούν να καταργηθούν, ενώ συνεχώς αναδύονται νέες συνδέσεις που μεταβάλλουν τη δομή.

Δομές υπάρχουν, αλλά είναι πάντοτε προσωρινές και δεν είναι απαραίτητα αμετάβλητες στη συγκεκριμένη μορφή τους. Η εμμονή αυτή επιτερεί στον μεταδομισμό να επιλύσει ένα από τα παραδοσιακά προβλήματα του δομισμού, το πρόβλημα της *αλλαγής*. Ο δομισμός εστιάζει στις υποκειμενες και παγιωμένες δομές, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να εξηγήσει την *αλλαγή*: τι θα μπορούσε να επιφέρει αλλαγές. Στον μεταδομισμό, αντιθέτως, η δομή αλλάζει, και η σημασία του κάθε σημείου είναι δυνατό να μεταβάλλεται σε συνάρτηση με τη σημασία των άλλων σημείων.

Τι είναι εκείνο, όμως, που κάνει τις σημασίες των σημείων να αλλάζουν; Το ερώτημα αυτό μάς οδηγεί στη δεύτερη κύρια κριτική που άσκησε ο μεταδομισμός στον παραδοσιακό δομισμό, και η οποία αφορά τον απόλυτο διαχωρισμό ανάμεσα σε *langue* και *parole* που συναντούμε στον δομισμό. Όπως προαναφέρθηκε, η *parole* δεν συνιστά αντικείμενο μελέτης του δομισμού, γιατί οι συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας θεωρούνται τυχαίες και αυθαίρετες και, ως εκ τούτου, ανίκανες να μάς φανερώσουν οτιδήποτε για τη δομή, τη *langue*. Αντιθέτως, οι μεταδομιστές πιστεύουν ότι η δομή δημιουργείται, αναπαράγεται και αλλάζει μέσα από τις συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας. Στα διάφορα ενεργήματα ομιλίας (και γραφής), τα άτομα βασίζονται στη δομή-αλ-

λώς η ομιλία θα ήταν ακατανόητη-, αλλά μπορούν επίσης να αμφισβητήσουν τη δομή αυτή και να νοηματοδοτήσουν τα σημεία με διαφορετικούς τρόπους.

Οι διάφορες προσεγγίσεις της ανάλυσης του λόγου δεν εντάσσονται όλες στον μεταδομισμό, όλες τους όμως θα συμφωνούσαν με τα παρακάτω κύρια σημεία:

- Η γλώσσα δεν αντανακλά μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα.
- Η γλώσσα είναι δομημένη σε σχήματα ή λόγους -δεν υπάρχει ένα μόνο γενικό σύστημα νοήματος, όπως στον ολισθητικό δομισμό, αλλά μία σειρά συστημάτων ή λόγων, και τα νοήματα αλλάζουν από λόγο σε λόγο.
- Για σχήματα του λόγου αναπαράγονται και μετασχηματίζονται μέσα από τις πρακτικές του λόγου.
- Η αναπαράγωγή και η αλλαγή των σχημάτων θα πρέπει συνεπώς να μελετηθούν μέσα από την ανάλυση των συγκεκριμένων καταστάσεων, μέσα στις οποίες η γλώσσα βρίσκεται εν δράσει.

### Η αρχαιολογία και η γενεαλογία του Foucault

Ο Michel Foucault έχει διαδοματίσει κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της ανάλυσης του λόγου, τόσο με το θεωρητικό του έργο όσο και με τις εμπειρικές του έρευνες. Σε όλες σχεδόν τις λογο-ανάλυτικές προσεγγίσεις, ο Foucault έχει αναδειχθεί σε μια μορφή που οφείλει κάποιος να παραθέσει, να συνδέεται μαζί της, να την σχολιάζει, αλλά και να την αναθεωρεί. Θα αναφερθούμε στον Foucault, αδρογραφώντας τις κύριες συμβολές του στην ανάλυση του λόγου -όχι μόνο για να ακολουθήσουμε κι εμείς τους άρρητους κανόνες του παιχνιδιού, αλλά και γιατί όλες οι προσεγγίσεις που μάς ενδιαφέρουν στηρίζονται σε κάποιο βαθμό στις ιδέες του Foucault, αν και ταυτόχρονα απορρίπτουν επιμέρους πτυχές της θεωρίας του.

Το έργο του Foucault εθίσται να διαιφείται σε μια πρῶ-  
μη «αρχαιολογική» φάση και μιαν ὕστερη «γενεαλογική»,  
μολοντί και οι δύο φάσεις εμφανίζουν ορισμένες συνέχει-  
ες, καθώς ο Foucault εξακολουθεί να χρησιμοποιοεί στα με-  
ταγενέστερα έργα του διάφορα εργαλεία από την πρῶτη  
αρχαιολογία. Η θεωρία τῶ λόγου τού Foucault αποτελεί  
μέρος τῆς αρχαιολογίας του. Εξείνο που τόν ενδιαφέρει να  
ερευνήσει «αρχαιολογικά» είναι οι κανόνες που καθορίζουν  
ποιες αποφάνσεις γίνονται δεκτές ως αληθείς και αναγνωρί-  
ζονται ως φορές σημασίας σε μια συγκεκριμένη ιστορική  
ἐποχή. Ο Foucault ορίζει τον λόγο ως ἐξής:

Θα ονομάσουμε λόγο ένα σύνολο αποφάνσεων, καθόσον  
προκύπτουν από τον ίδιο σχηματισμό τῶ λόγου [...Ο λόγος]  
ἐχει συγκροτηθεί από έναν περιορισμένο αριθμό αποφάν-  
σεων για τις οποίες μπορούμε να καθορίσουμε ένα σύνο-  
λο συνθηκών ὑποφής. Ἔτσι ιδωμένος ο λόγος δεν είναι μία  
ιδεώδης και ἀχρονη μορφή [...] Είναι πέρα για πέρα ιστορι-  
κός -ἀπόσπασμα ιστορίας [...] και θέτει μάλλον το πρῶβλη-  
μα των ιδίων των ορίων του, των τομῶν του, των μετασχη-  
ματισμῶν του, των ειδικῶν τρόπων τῆς χρονικότητός του...  
(Foucault 1987α: 179-180).

Ο Foucault αποδέχεται τη γενική αρχή τῶ κοινωνικῶ  
κονστρουξιονισμοῦ, ὅτι η γνώση δεν αποτελεί ἀπλή ἀτανά-  
κλαση της πραγματικότητάς. Η αλήθεια είναι μία κατασκευή  
τῶ λόγου. Ποικίλα καθεστῶτα γνώσης καθορίζουν τι είναι,  
κάθε φορά, ἀληθές και τι ψευδές. Στόχος τῶ Foucault είναι  
να διερευνησει τη δομή των διάφορων καθεστώτων γνώσης  
-δηλαδή, τους κανόνες για το τι μπορεί και τι δεν μπορεί  
να λεχθεί και τους κανόνες για το τι θεωρεῖται ἀληθές και  
τι ψευδές. Αφετηρία του είναι η θέση ὅτι, αν και θεωρητι-  
κά είναι δυνατῶ να σχηματίσουμε αποφάνσεις με ἀπειρους  
διαφορετικῶς τρόπους, οι αποφάνσεις που παράγονται σε  
έναν επιμέρους τομέα είναι μάλλον παρόμοιες και επανα-  
λαμβάνόμενες. Υπάρχουν αναρίθμητες αποφάνσεις που δεν

αρθρώνονται ποτέ και που ποτέ δεν θα είχαν νόημα. Το τι  
λέγεται και τι δεν λέγεται καθορίζεται από τους ιστορικούς  
κανόνες που διέπουν ένα δεδομένο λόγο.<sup>(11)</sup>

Στην πλειονότητά τους, τα σύγγραφα πρῶτῶτα της ἀνά-  
λυσης του λόγου ασπάζονται την ἀποψη του Foucault, ὅτι  
οι λόγοι είναι σύνολα αποφάνσεων που ρυθμίζονται εν πολ-  
λοῖς από κανόνες και θέτουν ὅρια στο νόημα. Αποδέχονται  
ἐπίσης τις ιδέες του για την αλήθεια, σύμφωνα με τις οποί-  
ες η αλήθεια συγκροτεῖται σε μεγάλο βαθμό διά του λόγου.  
Ὅλα, ὅμως, τα σύγγραφα πρῶτῶτα διαφωνοῦν με την τάση  
τῶ Foucault νᾶ αναγνωρίζει ένα μόνον καθεστῶς γνώσης  
σε κάθε ιστορική περίοδο, και υιοθετοῦν μια πιο «συγκρου-  
σιακή» εικόνα των πραγματώτων. Ἐδώ οι διάφοροι λόγοι συν-  
τπάρχουν ο ένας δίπλα στον ἄλλον ἢ μάχονται μεταξύ τους  
γιὰ το δικαίωμα να καθορίσουν την αλήθεια.

Στο γενεαλογικό του ἔργο, ο Foucault επεξεργάστηκε μια  
θεωρία *ἐξουσίας/γνώσης*. Απορρίπτει τα δρώντα υποκειμε-  
να και τις δομές ως πρωταρχικές κατηγορίες, και επικεντρώνει  
ἀντ' αυτών στην ἐξουσία. Ὅπως ο λόγος, ἐτσι και η ἐξουσία  
δεν ἀνήκει σε συγκεκριμένους φορές δράσης -στα άτομα ἢ  
στο κράτος ἢ σε κοινωνικές ομάδες με ιδιαίτερα συμπεριοντά  
ἀντιθέτως, η ἐξουσία ἀπλώνεται σε ένα πλήθος διαφορετικῶν  
κοινωνικῶν πρακτικῶν. Η ἐξουσία πρέπει να θεωρεῖται ὄχι  
μόνον καταπιεστική, ἀλλά και παραγωγική συγκροτεῖ τον  
λόγο, τη γνώση, τα σώματα και τις υποκειμενικότητες:

Αυτό που κάνει την ἐξουσία να κρατάει γερά, αυτό που την  
κάνει παραδεκτή είναι ὅτι δεν βραβαίνει ἀπλῶς πάνω μας σαν  
μία δύναμη που λέει «ὄχι», ἀλλά ὅτι διασχίζει τα πράγματα,  
παράγει πράγματα, ἐπιφέρει ἦδονή, μορφές γνώσης, παρά-  
γει λόγο. Πρέπει να θεωρηθεί παραγωγικῶ πλέγμα που κα-

11. Τα ἴδια τα ἔργα του Foucault από την αρχαιολογική του περίοδο πε-  
ριέχουν τόσο ἀφηρημένες παρουσιάσεις τῆς θεωρίας του ὅσο και ἐιδικά μεθο-  
δολογικά εργαλεία (π.χ. Foucault 1972) και ἐμπειρικές ἀναλύσεις (π.χ. Foucault  
1973, 1977).

λύπτει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, κι όχι αργητική βαθμύ-  
δα που βόλος της είναι η καταπίεση (Foucault 1987b: 21).

Κατά συνέπεια, η εξουσία διασφαλίζει τους όρους ύπαρ-  
ξης του κοινωνικού. Μέσα από την εξουσία παράγεται ο  
κοινωνικός μας κόσμος, και διαχωρίζονται τα επιμέρους  
αντικείμενα προσλαμβάνοντας τα ατομικά τους χαρακτηρισ-  
τιστικά και διαμορφώνοντας τις μεταξύ τους σχέσεις. Το  
«έγκλημα», λ.χ., συγγροτήθηκε σταδιακά ως ένα πεδίο με-  
τους δικούς του θεσμούς (π.χ. τις φυλακές), τα δικιά του υπο-  
κείμενα (π.χ. τους «εγκληματίες») και τις ιδιαίτερες πρακτι-  
κές του (π.χ. την «επανένταξη»). Και η εξουσία συνδέεται  
πάντοτε με τη γνώση – εξουσία και γνώση προϋπάρχουν η  
μία την άλλη. Είναι δύσκολο, για παράδειγμα, να φαντα-  
στούμε το σύγχρονο σωφρονιστικό σύστημα χωρίς την επι-  
στήμη της εγκληματολογίας (Foucault 1977).

Η εξουσία δεν ευθύνεται μόνον για τη δημιουργία του  
κοινωνικού μας κόσμου, αλλά και για τις συγκεκριμένες  
μορφές που παίρνει ο κοινωνικός κόσμος και για τους ιδι-  
αιτέρους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να μιλήσουμε  
για αυτόν, που αποκλείουν διαφορετικούς τρόπους του έι-  
ναι και εναλλακτικούς τρόπους ομιλίας. Η εξουσία είναι δύ-  
νηση, ταυτόχρονα, παραγωγική και περιοριστική. Την αντι-  
λήψη αυτή του Foucault περί εξουσίας ενστερνίζεται τόσο η  
θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe όσο και η λογοψυ-  
χολογία, ενώ η κριτική ανάλυση του λόγου έχει μια πιο πε-  
ρίτλοκη στάση απέναντί της. Την τοποθέτηση της κριτικής  
ανάλυσης του λόγου θα την συζητήσουμε στο κεφάλαιο 3.

Σε σχέση με τη γνώση, η σύγχυση εξουσίας και γνώσης  
από τον Foucault έχει ως αποτέλεσμα τη στενή σύνδεση  
της εξουσίας με τον λόγο. Οι λόγοι συμβάλλουν οσημαντικά  
στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς μας καθώς και των  
αντικειμένων που μπορούμε να γνωρίσουμε (μεταξύ των  
τόπων και ο ίδιος μας ο εαυτός ως υποκείμενο). Σε όλες  
τις προσεγγίσεις, η υιοθέτηση αυτής της άποψης οδηγεί στο

ακόλουθο εγενητικό ερώτημα: πώς συγγροτείται ο κοινο-  
νικός κόσμος, με τα υποκείμενα και τα αντικείμενα που πε-  
ριλαμβάνει, μέσα από τους λόγους;

Η έννοια της εξουσίας/γνώσης του Foucault καθορίζει  
επίσης τις αντιλήψεις του για την αλήθεια. Ο Foucault ισχυ-  
ρίζεται ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την απόλυτη αλή-  
θεια, γιατί είναι αδύνατο να μιλήσουμε από μια θέση εκτός  
του λόγου δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από την αναταράχ-  
σταση. Οι «επιπτώσεις αληθείας» δημιουργούνται μέσω του  
λόγου. Στην αρχαιολογική φάση του Foucault, η «αλήθεια»  
νοείται ως ένα σύστημα διαδικασιών που επιτρέπουν την  
παραγωγή, τη γύμνιση και τη διαστορά αποφάνσεων. Στη  
νεοελαγωγική του φάση, ο Foucault συνδέει την αλήθεια με  
την εξουσία και υποστηρίζει ότι η «αλήθεια» εντάσσεται  
σε συστήματα εξουσίας και παράγεται από αυτά. Επειδή η  
αλήθεια ως τέτοια είναι ατρόσιτη, δεν έχει νόημα να ερωτή-  
ματι και αν είναι αληθές ή ψευδές. Αντιθέτως, πρέπει να επι-  
κεντρώσουμε στο πώς παράγονται συγκεκριμένα αποτελέ-  
σματα αληθείας σε επιμέρους λόγους. Αντικείμενο της ανάλυ-  
σής μας πρέπει να είναι οι γημάτινες διαδικασίες με τις  
οποίες οι λόγοι δίνουν την εντύπωση ότι εκφράζουν αληθείς  
ή ψευδείς ειδήσεις της πραγματικότητας.

### Το υποκείμενο

Ο Foucault διαμόρφωσε, ακόμη, την αρχική αφετηρία της  
αντιλήψης περί υποκειμένου την οποία συναντά κάποιος  
στην ανάλυση του λόγου. Η άποψή του είναι, όπως ήδη ση-  
μειώσαμε, ότι τα υποκείμενα δημιουργούνται σε επιμέρους  
λόγους. Υποστηρίζει ότι «ο λόγος δεν είναι η μεγαλύτερης εκ-  
δίπλωση της δραστηριότητας ενός οκευτόμενου, γνωρίζοντος  
και ομιλούντος υποκειμένου» (Foucault 1972: 55). Ή, όπως η  
θέση αυτή εκφράζεται από τον Steinar Kvale: «Ο εαυτός μας  
δεν χρησιμοποιεί πλέον τη γλώσσα, για να εκφρασθεί στην  
πραγματικότητα, η γλώσσα είναι μάλλον εκείνη που μιλάει

μέσα από το άτομο. Ο ατομικός εαυτός μας γίνεται ένα όχημα του πολιτισμού και της γλώσσας του» (Kvale 1992: 36).

Η θεώρηση αυτή έρχεται σε ρήξη με την κρατούσα δυτική αντίληψη για το υποκείμενο, που αναγορεύει το άτομο σε αυτόνομο και κυρίαρχη οντότητα. Κατά τον Foucault, το υποκείμενο είναι αποκεντρωμένο. Ο Foucault έχει επηρεασθεί εν προκειμένω από τον δάσκαλό του, τον Louis Althusser.

Ο μαρξιστικός δομισμός του Althusser συνδέει στενά το υποκείμενο με την ιδεολογία: το άτομο γίνεται ιδεολογικό υποκείμενο μέσα από μια διαδικασία έγκλησης, διά της οποίας οι λόγοι εγκαλούν το άτομο ως υποκείμενο. Πρώτα θα σκιαγραφήσουμε την αλτουσεριανή θεώρηση της ιδεολογίας και, στη συνέχεια, θα εξηγήσουμε το νόημα που αυτή δίνει στην έγκληση. Ο Althusser ορίζει την ιδεολογία ως ένα σύστημα αναπαραστάσεων που συσκοτίζουν τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, με το να διαμορφώνουν φαντασιακές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και ανάμεσα στα άτομα και τον κοινωνικό σχηματισμό (Althusser 1971). Επομένως, η ιδεολογία ενέχει μια διαστρεβλωτική εγγραφή των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων. Κατά την άποψη του Althusser, η ιδεολογία, που λειτουργεί μέσω των «κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους» (π.χ. της αστυνομίας) και των «ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους» (π.χ. των ΜΜΕ), ελέγχει όλες τις διαδικασίες του κοινωνικού.

Έγκληση είναι η διαδικασία με την οποία η γλώσσα διαμορφώνει μια κοινωνική θέση για το άτομο, καθιστώντας το έτσι ιδεολογικό υποκείμενο:

[H] ιδεολογία «δρα» ή «λειτουργεί» έτσι που να «στρατολογήει» τα υποκείμενα ανάμεσα στα άτομα (και στρατολογή τους πάντες), ή να μεταμορφώνει τα άτομα σε υποκείμενα (και μεταμορφώνει τους πάντες). Τούτο επιτυγχάνεται χάρη σε εκείνη την πολύ συγκεκριμένη επιχείρηση που θα ονομάσουμε έγκληση και που θα μπορούσαμε να παραστήσουμε με την εικόνα της πιο κοινότυπης καθημερινής αστυνομικής

κλήσης: «Ε, σεις εκεί κάτω!» Αν υποθεθεί ότι αυτό το φωνητικό επεισόδιο συμβαίνει στον δρόμο, το εγκαλούμενο άτομο θα γυρίσει το κεφάλι του [...] γίνεται [έτσι] υποκείμενο (Althusser 1999: 110).

Ας πάρουμε ως παράδειγμα τα διάφορα ενημερωτικά φυλλάδια γύρω από θέματα υγείας στην ύστερη νεωτερικότητα, τα οποία εγκαλούν τους αναγνώστες ως καταναλωτές που έχουν προσωπική ευθύνη για τη φροντίδα του σώματός τους και πρέπει να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές σε τρόπους ζωής. Αν λειτουργήσουμε ως πειθήνιοι αποδέκτες του κειμένου, θα υιοθετήσουμε την υποκειμενική θέση που δημιουργεί η έγκληση. Με τον τρόπο αυτό αναπαράγουμε την ιδεολογία του καταναλωτισμού και τη θέση μας ως υποκειμένων σε έναν καταναλωτικό πολιτισμό. Αναλαμβάνοντας τον ρόλο του υποκειμένου σε μια καταναλωτική κουλτούρα, αποδεχόμαστε τη συγκρότηση ορισμένων προβλημάτων ως προσωπικών θεμάτων, τα οποία καλείται να ρυθμίσει το ίδιο το άτομο, αντί να αναγνωρίσουμε τα θέματα αυτά ως κοινωνικά ζητήματα που απαιτούν συλλογικές λύσεις.

Ο Althusser πιστεύει ότι κατά κανόνα αποδεχόμαστε τις υποκειμενικές θέσεις που μας αποδίδονται και γινόμαστε έτσι υποκείμενα της ιδεολογίας δεν υπάρχει δυνατότητα αντίστασης:

Η πείρα δείχνει ότι η πρακτική τής έγκλησης δεν χάνει ποτέ τον στόχο της: με προφορική κλήση ή σφύριγμα ο καλούμενος θα αναγνωρίσει πάντα ότι πρόκειται για αυτόν (Althusser 1999: 110).

Όπως θα δούμε στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί, αυτή είναι μια μόνον από τις πτυχές τής θεωρίας του Althusser, που έχουν δεχθεί σφοδρή κριτική από την πλειοψηφία των θεωρητικών τής ανάλυσης του λόγου, όπως και από πολλούς άλλους.

### Η απόρριψη του νετερμινισμού

Η θεωρία του Althusser άσκησε σημαντική επίδραση στην προσέγγιση της επικοινωνίας από τις πολιτισμικές σπουδές κατά τη δεκαετία του '70. Η έρευνα εστίαζε στα ίδια τα κείμενα (κυρίως κείμενα των ΜΜΕ) και δεν ενδιαφερόταν για την παραγωγή ή την πρόσληψη των κειμένων, καθώς οι ερευνητές θεωρούσαν ότι τα κείμενα έχουν καθορισμένες ιδεολογικές λειτουργίες και οδεύονα ιδεολογικά αποτελέσματα. Κυρίαρχοσε η αντίληψη ότι τα νοήματα είναι πλήρως εγκλωβισμένα σε συγκεκριμένα κείμενα και ότι οι δέκτες τους τα αποκωδικοποιούν με παθητικό τρόπο. Κάτω από την ισχυρή επίδραση του Althusser, οι πολιτισμικές σπουδές στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό στην ιδέα ότι μία και μόνη ιδεολογία (ο καπιταλισμός) κυριαρχούσε σε ολόκληρη την κοινωνία (και ως αφήνει κανένα ουσιαστικό περιθώριο αντίστασης (πρόκειται για τη θέση της «κυρίαρχης ιδεολογίας»).

Από τα τέλη, όμως, της δεκαετίας του '70, η θεωρία του Althusser δέχθηκε πολλές επικρίσεις. Κατά πρώτον, τέθηκαν υπόψη τα δυνατοτήτων αντίστασης στα ιδεολογικά μηνύματα που παρουσάζονται στο υποκείμενο – το ζήτημα της δράσης του υποκειμένου ή της ελευθερίας του πράττειν. Η ομάδα έρευνας των ΜΜΕ στο Κέντρο των Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών του Birmingham, υπό την καθοδήγηση του Stuart Hall, επεσήμανε τις σύνθετες διεργασίες της πρόσληψης των μέσων (Hall κ.α. 1980). Σύμφωνα με τη θεωρία «κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης» του Hall, οι λήπτες έχουν την ικανότητα να ερμηνεύουν ή να «αποκωδικοποιούν» τα μηνύματα με τη χρήση διάφορων άλλων κωδικών πέρα από εκείνον με τον οποίο «κωδικοποιήθηκε» αρχικά το κείμενο (Hall 1980). Η θεωρία αυτή βασιζόταν, μεταξύ άλλων, και στη θεωρία της ηγεμονίας του Gramsci, που αναγνωρίζει σε κάθε κοινωνική ομάδα τη δυνατότητα να συμματτεί και να επηρεάζει την παραγωγή και τη διασπορά της ιδεολογίας (Gramsci 1991). Σήμερα, οι περισο-

τεροι ερευνητές των πολιτισμικών σπουδών, της επικοινωνίας και της ανάληψης του λόγου συμφωνούν ότι η θέση της κυρίαρχης ιδεολογίας υποτιμούσε τη δυνατότητα των ατόμων να αντιτίθενται στις ιδεολογίες. Ορισμένα, μάλιστα, κείμενα των επικοινωνιακών και των πολιτισμικών σπουδών φθάνουν στο άλλο άκρο και τείνουν να υπερτιμούν τη δυνατότητα των ατόμων να αντιτίθενται στα μηνύματα των μέσων (βλ. π.χ. Morley 1992, για μια κριτική σε αυτή την άποψη), συνήθως όμως οι αναλυτές του λόγου αναγνωρίζουν τον καθοριστικό ρόλο ορισμένων κειμενικών χαρακτηριστικών που περιορίζουν το φάσμα των δυνατών ερμηνειών του κειμένου από τους αποδέκτες του.

Κατά δεύτερον, και οι τρεις λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις που παρουσάζουμε στο βιβλίο μας απορρίπτουν την αντίληψη ότι το κοινωνικό καθορίζεται από μίαν ομοιογενή ιδεολογία. Με τον ίδιο τρόπο που υπερβαίνουν τη μονοδιάστη αντίληψη του Foucault για τα κλειστά γνώση και την αντικαθιστούν με ένα πιο πολυεργασιμικό σχήμα, στο οποίο διάφοροι λόγοι μέχονται μεταξύ τους για την ηγεμονία, έτσι απορρίπτουν και τη θέση του Althusser, ότι μία και μόνη ιδεολογία ελέγχει εξολοκλήρου το πεδίο του λόγου. Από αυτό συνάγεται ότι τα υποκείμενα δεν καταλαμβάνουν μια μοναδική θέση υποκειμένου, όταν εγκαθίστανται ιδεολογικά: οι διάφοροι λόγοι αποδίδουν διαφορετικές θέσεις εκφοράς στο υποκείμενο, θέσεις που ενδέχεται να ανταλλάσσουν μεταξύ τους.

Κάθε προσέγγιση έχει επεξεργαστεί διαφορετικές εννοιολογήσεις του υποκειμένου, τις οποίες θα συζητήσουμε στα επόμενα κεφάλαια. Σε γενικές γραμμές, θα λέγαμε ότι όλες οι θεωρήσεις δέχονται πως το υποκείμενο συγχροτείται διά του λόγου και είναι κατά συνέπεια αποκεντρωμένο. Η συγχροτήση των υποκειμένων αποτρέπει κεντρικό σημείο εστίασης της εμπειρικής ανάλυσης. Οι τρεις προσεγγίσεις, ωστόσο, δε συμφωνούν, όσον αφορά το εύρος της «ελευθερίας δράσης» που διαθέτει το υποκείμενο μέσα στα όρια του λόγου

-με άλλα λόγια, παίρνουν διαφορετικές θέσεις στη διαμάχη γύρω από τη σχέση δομής και φορέα δράσης. Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe ακολουθεί εν πολλοίς τον Foucault και δέχεται ότι το υποκείμενο καθορίζεται από τις δομές, ενώ η κριτική ανάλυση λόγου και η λογοψυχολογία συμφωνούν περισσότερο με τη ρήση του Roland Barthes, ότι οι άνθρωποι είναι «και κύριοι και σκλάβοι της γλώσσας» (Barthes 1982). Οι δύο τελευταίες προσεγγίσεις τονίζουν ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τους λόγους ως παραγωγικούς πόρους που τους επιτρέπουν να σχηματίσουν νέους αστερισμούς λέξεων -και να διατυπώσουν καινούργιες προτάσεις. Στον προφορικό λόγο, οι χρήστες της γλώσσας επιλέγουν στοιχεία από διαφορετικούς λόγους, που προέρχονται από τη διαπροσωπική και τη διαμεσολαβημένη από τα ΜΜΕ επικοινωνία. Αυτό επιτρέπει τη διαμόρφωση νέων υβριδικών λόγων. Όταν παράγουν νέους λόγους, τα άτομα λειτουργούν ως φορείς αλλαγής των λόγων και του πολιτισμού. Όπως επισημαίνει ο κριτικός αναλυτής του λόγου, Norman Fairclough: «Οι ατομικές πράξεις δημιουργίας συγκροτούν σφραγιστικά αναδιαρθρωμένες τάξεις λόγου» (1989: 172). Ωστόσο, ακόμη και εκείνες οι προσεγγίσεις που φέρνουν στο προσκήνιο τη δράση και τον ρόλο του υποκειμένου στην κοινωνική αλλαγή, θεωρούν ότι οι λόγοι περιορίζουν το πεδίο δράσης του υποκειμένου και τη δυνατότητά του να καινοτομεί. Η κριτική ανάλυση του λόγου και η λογοψυχολογία προτείνουν ιδιαίτερες θεωρίες και μεθόδους ανάλυσης των δυναμικών πρακτικών του λόγου, με τις οποίες οι χρήστες της γλώσσας συμβάλλουν, τόσο ως προϊόντα όσο και ως παραγωγοί λόγου, στην αναπαραγωγή και τον μετασχηματισμό των λόγων και, δι' αυτών, στην κοινωνική και την πολιτισμική αλλαγή.

Το τρίτο και πιο αμφιλεγόμενο σημείο της θεωρίας του Althusser είναι η ίδια η έννοια της ιδεολογίας. Οι περιιστότεροι ορισμοί της ιδεολογίας, συμπεριλαμβανομένου και του ορισμού του Althusser, προϋποθέτουν τη δυνατότητα πρόσβασης στην απόλυτη αλήθεια. Η ιδεολογία παραποιεί τις

πραγματικές κοινωνικές σχέσεις. Αν απελευθερωνόμασταν από την ιδεολογία, θα μπορούσαμε να συλλάβουμε διαυγώς τις κοινωνικές σχέσεις και την αλήθεια. Όπως είδαμε, η αντίληψη αυτή απορρίπτεται τελείως από τον Foucault. Σύμφωνα με τον Foucault, η αλήθεια, τα υποκείμενα και οι σχέσεις ανάμεσα στα υποκείμενα δημιουργούνται στο πεδίο του λόγου και είναι αδύνατο να παρακάμψουμε τον λόγο για να κατακτήσουμε μιαν «αληθέστερη» αλήθεια. Ως εκ τούτου, η έννοια της ιδεολογίας καθίσταται περιττή για τον Foucault. Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe ενστερνίζεται τη θέση αυτήν, και η έννοια της ιδεολογίας που υιοθετεί είναι σχεδόν κενή. Αντιθέτως, η κριτική ανάλυση λόγου και η λογοψυχολογία δεν απορρίπτουν τελείως τη μαρξιστική παράδοση εν προκειμένω: και οι δύο προσεγγίσεις ενδιαφέρονται για τα ιδεολογικά αποτελέσματα των πρακτικών του λόγου. Αν και αποδέχονται την αντίληψη περί εξουσίας του Foucault, και θεωρούν ότι η εξουσία είναι παραγωγική και όχι απλώς καταναγκαστική, αποδίδουν επίσης μεγάλη σημασία στις δομές της κυριαρχίας που υποτάσσουν τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη. Επίσης -αυτό αφορά τουλάχιστον την κριτική ανάλυση του λόγου του Fairclough-, διασώζουν την ιδέα ότι μπορούμε να διαχωρίσουμε τους ιδεολογικούς από τους μη ιδεολογικούς λόγους και συντηρούν έτσι μιαν ελπίδα ότι θα μπορούσαμε να απελευθερωθούμε από την ιδεολογία μια ελπίδα που η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe θα έβρισκε αφελή.

### Διαφορές ανάμεσα στις προσεγγίσεις

Οι αποκλίνουσες στάσεις των τριών προσεγγίσεων στο θέμα της ιδεολογίας είναι μία μόνον από τις διαφορές τους. Σε τούτη την ενότητα θα εξετάσουμε τις μεταξύ τους διαφορές, αναφορικά, πρώτον, με τον ρόλο της γλώσσας στην κατασκευή του κόσμου και, δεύτερον, με το επίκεντρο του αναλυτικού τους ενδιαφέροντος. Και στα δύο αυτά πεδία,



οι διαφορές τους είναι ζήτημα βαθμού. Θα τοποθετήσουμε λοιπόν τις τρεις προσεγγίσεις σε δύο συνεχή φάσματα, στα οποία θα παρατείνουμε σε όλο το υπόλοιπο βιβλίο.

### Ο ρόλος του λόγου στη συγκρότηση του κόσμου

Και οι τρεις προσεγγίσεις συμφωνούν ότι η λειτουργία του λόγου –η γηματική πραγματική– αποτελεί μια κοινωνική πραγματική που διαμορφώνει τον κοινωνικό κόσμο. Η έννοια της «κοινωνικής πραγματικής» εμπεριέχει μια όλη τη σύλληψη της πράξης από τη μια, οι πράξεις είναι ατομικές, συγκεκμημένες και εκφράζουν ιδιαίτερες συνθήκες από την άλλη, είναι θεομοτυπημένες και κοινωνικά καθορισμένες, και για τον λόγο αυτόν τείνουν να ακολουθούν ορισμένα τυπικά και επαναλαμβανόμενα σχήματα. Η κριτική ανάλυση λόγου του Fairclough χρησιμοποιεί την έννοια του λόγου μόνον για τα κείμενα, την ομιλία και άλλα σημειολογικά συστήματα (π.χ. χειρονομιές και μύδα) και διαχωρίζει τον λόγο από άλλες διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικής. Η πραγματική του λόγου θεωρείται ως μία μόνον διάσταση ή στιγμή κάθε κοινωνικής πραγματικής, που συνδέεται με διαλεκτική σχέση με τις άλλες στιγμές της. Τούτο σημαίνει ότι ορισμένες πτυχές του κοινωνικού κόσμου λειτουργούν με διαφορετικές λογικές από τους λόγους και θα έπρεπε να εξετάζονται με άλλα εργαλεία, πέρα από εκείνα που διαθέτει η ανάλυση του λόγου. Για παράδειγμα, σε ορισμένες περιπτώσεις καθοριστικό ρόλο μπορεί να παίξουν διάφορες οικονομικές λογικές ή άλλες ιδιαίτερες μορφές θεομοτυπημένης κοινωνικής δράσης. Η πραγματική του λόγου αναπαράγει ή μεταβάλλει άλλες διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικής, όπως ακριβώς και οι άλλες κοινωνικές διαστάσεις συνδιαμορφώνουν τη διάσταση του λόγου. Η συνιστώσα του λόγου και οι υπόλοιπες πτυχές της κοινωνικής πραγματικής συγκροτούν από κοινού τον κόσμο μας.

Η λογο-θεωρητική προσέγγιση του Laclau και της Mouffe δεν κάνει κανένα διαχωρισμό ανάμεσα σε γηματικές και μη

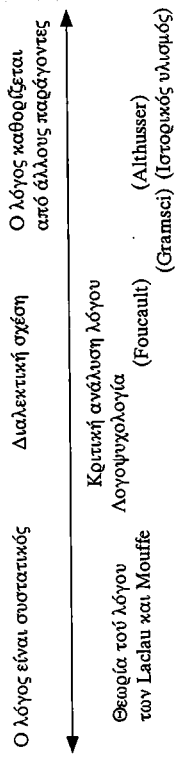
γηματικές διαστάσεις του κοινωνικού –όλες οι πραγματικές είναι γηματικές και τίποτε άλλο. Τούτο δεν σημαίνει ότι το μόνον που υπάρχει είναι κείμενα και ομιλία, αλλά, απεναντίας, ότι ο ίδιος ο λόγος είναι υλικός, και ότι ονόητες όπως η οικονομία, η υλική υποδομή και οι θεομοί είναι επίσης διαστάσεις του λόγου. Έτσι, η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe δεν αναγνωρίζει καμιά διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ του λόγου και άλλων παραγόντων: ο ίδιος ο λόγος συγκροτεί απόλυτα τον κόσμο μας.

Η τοποθέτηση των τριών προσεγγίσεων σε ένα συνεχές φάσμα μπορεί να κάνει πιο αυτές και συγκεκμημένες αυτές τις διαφορές. Σε παράθεση έχουμε βάλει ορισμένες άλλες θέσεις που αναφέρονται στο βιβλίο. Στην αριστερή πλευρά, ο λόγος θεωρείται ότι συγκροτεί απόλυτα το κοινωνικό, ενώ στη δεξιά πλευρά οι λόγοι εμηνεύονται ως απλές αντανακλάσεις άλλων κοινωνικών μηχανισμών.

Η σχηματική αυτή παράσταση πρέπει να αντιμετωπισθεί προσεκτικά, γιατί αναπόφευκτα η συνθετότητα που χαρακτηρίζει τις διάφορες θεωρίες δεν αναδεικνύεται επαρκώς, όταν αυτές τοποθετούνται σε έναν γραμμικό άξονα. Αυτό είναι φανερό, για παράδειγμα, στην περίπτωση της λογοψυχολογίας. Τοποθετήσαμε τη λογοψυχολογία προς τα αριστερά του συνεχούς, αλλά στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να προσδιορίσει κάποιος τη θέση της επακριβώς, καθώς η λογοψυχολογία υποστηρίζει ταυτόχρονα ότι ο λόγος συγκροτεί πλήρως το κοινωνικό και ότι είναι ενσωματωμένος σε ιστορικές και κοινωνικές πραγματικές, που δεν είναι μόνον πραγματικές λόγου.

Οι προσεγγίσεις στο δεξιό άκρο του συνεχούς δεν είναι λογο-αναλυτικές. Όταν θεωρεί κάποιος, όπως κάνουν αυτές οι προσεγγίσεις, ότι ο λόγος δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μια μηχανική αναπαράγωγή άλλων κοινωνικών πραγματικών –όταν πιστεύει, δηλαδή, ότι ο λόγος καθορίζεται πλήρως από άλλους παράγοντες όπως η οικονομία–, τότε δεν έχει ιδιαίτερο νόημα να ασχολείται με την ανάλυση του λόγου απεναντίας, όλες οι προσπαθειές του τείνουν να επικεντρω-

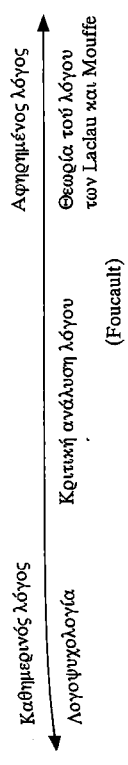
θούν στην ανάλυση, π.χ., της οικονομίας. Κατά συνέπεια, η τοποθέτηση των μαρξιστικών θεωρήσεων στη δεξιά πλευρά του συνεχούς έγινε με γνώμονα μιαν αρχή που μάλλον τής διαστρεβλώνει: ούτε ο ιστορικός υλισμός αλλά ούτε και οι πολιτισμικοί μαρξιστές, όπως ο Gramsci και ο Althusser, χρησιμοποίησαν ποτέ την έννοια του «λόγου» ή της «ανάλυσης του λόγου». Έτσι, η συμπεριληψη τους εδώ βασίζεται σε μιαν ιδιαίτερη ερμηνεία και αναγωγή των θεωριών τους. Από την άλλη, όμως, τόσο ο Gramsci όσο και ο Althusser αναφέρονται σε διάφορες πρακτικές δημιουργίας νοήματος, που μπορούν να ερμηνευθούν ως ρηματικές. Και οι δύο όμως πιστεύουν ότι, «σε τελική ανάλυση», τα πάντα καθορίζονται από την οικονομία, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο κατέληξαν στο δεξιό άκρο του συνεχούς.



**Σχήμα 1.1. Ο ρόλος του λόγου στη συγκρότηση του κόσμου**  
**Σημεία εστίασης της ανάλυσης**

Ορισμένες προσεγγίσεις εστιάζουν στο γεγονός ότι οι λόγοι δημιουργούνται και αλλάζουν στις καθημερινές πρακτικές του λόγου και τονίζουν, συνεπώς, την ανάγκη να διεξαχθούν εμπειρικές αναλύσεις τής ομιλίας των ατόμων και του γραπτού λόγου, μετάξυ άλλων στον χώρο των ΜΜΕ ή σε ερευνητικές συνεντεύξεις. Άλλες, πάλι, προσεγγίσεις ασχολούνται περισσότερο με ευρύτερα, γενικά σχήματα και επιδίδονται μια πιο αφηρημένη χαρτογράφηση των λόγων που κυκλοφορούν στην κοινωνία σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή σε έναν ιδιαίτερο κοινωνικό τομέα.

Αν τής εντάξουμε σε ένα συνεχές, οι διαφορές αυτές μπορούν να παρασταθούν ως εξής:



**Σχήμα 1.2. Επίκεντρο ανάλυσης**

Στο συνεχές αυτό, οι διαφορές είναι κυρίως διαφορές βαθμού. Δεν είναι ποιοτικές. Π.χ., η λογοψυχολογία ενδιαφέρεται κυρίως για την καθημερινή πρακτική των ατόμων, αλλά ταυτόχρονα αναφέρεται διαρκώς σε ευρύτερες κοινωνικές δομές τις οποίες τα άτομα ακολουθούν ή μετασχηματίζουν στις πρακτικές του λόγου. Και η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe επικεντρώνει σε πιο αφηρημένους, «αποπροσωποποιημένους» λόγους, αλλά εμφορείται ταυτόχρονα από την ιδέα ότι οι λόγοι δημιουργούνται, συντηρούνται και αλλάζουν μέσα από μυριάδες καθημερινές πρακτικές.

Οι θέσεις που καταλαμβάνουν οι επιμέρους προσεγγίσεις στο συνεχές αντανακλούν περισσότερο διαφορές θεωρητικής έμφασης: η λογοψυχολογία ενδιαφέρεται περισσότερο για την ενεργό και δημιουργική χρήση του λόγου ως παραγωγικού πόρου που επιτρέπει την επιτέλεση κοινωνικών πράξεων σε συγκεκριμένες συνθήκες διάδρασης, ενώ η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι λόγοι οριοθετούν τις δυνατότητες δράσης.

**Ο ρόλος του αναλυτή**

Ο αναλυτής του λόγου δεν επιδιώκει με την έρευνά του να δει «πίσω» από τον λόγο, να διαπιστώσει τι πραγματικά εννοούν οι άνθρωποι, όταν λένε το ένα ή το άλλο, ή να ανακαλύψει την πραγματικότητα πίσω από τον λόγο. Αφε-

τηρία του είναι η θέση, ότι είναι αδύνατο να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα έξω από τους λόγους, και συνεπώς αντικείμενο ανάλυσης πρέπει να είναι ο ίδιος ο λόγος. Η λογο-αναλυτική έρευνα δεν έχει ως στόχο να διαπιστώσει την ορθότητα ή μη των προτάσεων του υλικού μας (κριτική αξιολόγηση μπορεί βέβαια να γίνει σε ένα επόμενο στάδιο της ανάλυσης). Αντιθέτως, ο αναλυτής πρέπει να μελετήσει αυτό που πρόγραμματι ειπώθηκε ή γράφηκε, για να ανακαλύψει ευρύτερες δομές στις διάφορες προτάσεις και στις μεταξύ τους σχέσεις, και για να διερευνήσει τις κοινωνικές συνέπειες των διάφορων ρηματικών παραστάσεων της πραγματικότητας.

Όταν ο αναλυτής εξετάζει λόγους που είναι πολύ κοντά του, που τού είναι πολύ οικείο, δυσκολεύεται ιδιαίτερα να τους προσεγγίσει ως λόγους, δηλαδή, ως κοινωνικά κατασκευασμένα συστήματα νοήματος που θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά. Καθώς οι αναλυτές ανήκουν συχνά και οι ίδιοι στον πολιτισμό που ερευνούν, πολλά από τα δεδομένα και κοινότοπα νοήματα του υλικού έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και για τους αναλυτές. Η δυσκολία έγκειται ακριβώς στο ότι πρέπει να μελετήσουν κοινότοπα νοήματα: η ανάλυση εξετάζει πώς και γιατί ορισμένες προτάσεις, και όχι άλλες, γίνονται αποδεκτές ως αληθείς ή «φυσικοποιούνται». Είναι χρήσιμο, συνεπώς, να προσπαθεί κάποιος να αποστασιοποιηθεί από το υλικό του και να φαντάζεται, για παράδειγμα, τον εαυτό του ως ένα ανθρωπολόγο που εξερευνά ένα ξένο σύμπαν σημασιών, με στόχο να ανακαλύψει τι έχει και τι δεν έχει νόημα μέσα σε αυτό.

Η ιδέα, όμως, αυτή δεν αποτελεί παρά ένα γόνιμο σημείο εκκίνησης και όχι μιαν ολοκληρωμένη απόληξη στο πρόβλημα του γόλου τού ερευνητή. Όταν το ερευνητικό σχέδιο στηρίζεται σε μια κοινοτυροϋξιομιστική πλατφόρμα, το πρόβλημα του γόλου τού ερευνητή γίνεται πολύ βαθύτερο και πρέπει να αντιμετωπισθεί αναστοχαστικά. Αν δεχθούμε ότι η «πραγματικότητα» δημιουργείται κοινωνικά, ότι οι «αλήθειες» είναι αποτελέσματα που παράγονται διά του λόγου

και ότι τα υποκείμενα είναι αποκεντρωμένα, τι συμβαίνει με την «αλήθεια» που παράγουμε εμείς οι ίδιοι ως υποκείμενα-ερευνητές; Το πρόβλημα αυτό είναι θεμελιώδους σημασίας για όλες τις θεωρίες τού κοινωνικού κοινοτυροϋξιομισμού.

Από τις προσεγγίσεις που παρουσιάζουμε εδώ, το πρόβλημα χειρισμού της ενδεχομενικότητας της αλήθειας είναι οξύτερο για τη θεωρία τού λόγου των Laclau και Mouffe και τη λογοψυχολογία, που τό αντιμετωπίζουν όμως με διαφορετικούς τρόπους. Ο Laclau και η Mouffe προτιμούν μάλλον να τό αγνοούν η θεωρία και η ανάλυσή τους παρουσιάζονται σαν αντικειμενικές περιγραφές τού κόσμου και των μηχανισμών του. Αντιθέτως, η λογοψυχολογία επιδιώκει συνειδητά να λάβει υπόψη τον γόλο τού αναλυτή, εφαρμόζοντας διάφορες μορφές αναστοχαστικότητας (βλ. κεφάλαια 4 και 6). Σε σύγκριση με τη λογοψυχολογία και τη θεωρία τού λόγου των Laclau και Mouffe, το δίλημμα αυτό δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι το ίδιο κρίσιμο και για την κριτική ανάλυση λόγου τού Fairclough, γιατί ο Fairclough κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε ιδεολογικούς και μη ιδεολογικούς λόγους: θεωρητικά, ο ερευνητής θα έπρεπε να μεταφράσει να παραγγείλει μη ιδεολογικούς λόγους. Αλλά το πρόβλημα ανακύπτει ξανά, όταν καλούμαστε να απαντήσουμε στο ερώτημα τού πώς μπορούμε να διακρίνουμε το ιδεολογικό από το μη ιδεολογικό, και τού ποιος είναι τόσο ανεξάρτητος από τη ρηματική κατασκευή τού κόσμου, ώστε να μπορέσει να κάνει αυτή τη διάκριση.

Από φιλοσοφική σκοπιά, το εν λόγω πρόβλημα φαίνεται να είναι ανυπερβλήτο, αν δεχθούμε την αντιθεμελιωτική θέση που δέχει τον κοινωνικό κοινοτυροϋξιομισμό, και που υποστηρίζει ότι κάθε μορφή γνώσης αποτελεί μια μόνον αναπαράσταση ταικόμου ανάμεσα σε πολλές άλλες δυνατότητες. Ο ερευνητής παίδνει πάντα μια συγκεκριμένη θέση, σε σχέση με τό πεδίο τής έρευνάς του, και η θέση αυτή συκαθορίζει το τι μπορεί να συλλάβει και να παρουσιάσει ως ερευνητικό αποτέλεσμα. Και υπάγχουν πάντα πολλές άλλες

θέσεις, με βάση τις οποίες η πραγματικότητα θα φαινόταν διαφορετική. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι όλα τα ερευνητικά αποτελέσματα είναι εξίσου ικανοποιητικά. Στο κεφάλαιο 4, θα δούμε πώς μπορεί να γίνει αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της έρευνας στα πλαίσια του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, και πώς αυτά τα αποτελέσματα μπορούν να αποκτήσουν τη μέγιστη δυνατή διαύγεια για τον αναγνώστη. Σε γενικές γραμμές, η αρχή της θεωρητικής συνέπειας απαιτεί από τους αναλυτές του λόγου να εξετάζουν και να διευκρινίζουν τη θέση τους σε σχέση με τους συγκεκριμένους λόγους που μελετούν, καθώς και να εκτιμούν τις πιθανές συνέπειες της δικής τους συμβολής στη ρηματική κατασκευή του κόσμου μας.

Επίσης, ο σχετικισμός που διαπνέει τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό δεν συνεπάγεται ότι ο αναλυτής αδυνατεί να ασκήσει κριτική. Όλες οι προσεγγίσεις θεωρούν ότι είναι κριτικές. Στο κεφάλαιο 6, συζητούμε εκτενώς τό πώς μπορεί να αρθρωθεί μια μορφή κοινωνικής κριτικής που δεν εγείρει αξιώσεις απόλυτης αληθείας.

Εν ολίγοις, η θέση μας είναι ότι εκείνο που προσδίδει νομιμότητα στην επιστημονικά παραγόμενη γνώση είναι η αυστηρότητα που επιδεικνύει στην εφαρμογή της θεωρίας και της μεθόδου που έχει υιοθετήσει. Μόνον όταν εξετάζουμε τον κόσμο υπό το πρίσμα μιας ιδιαίτερης θεωρίας, μπορούμε να αποστασιοποιηθούμε από όλα νοήματα θεωρούμε συνήθως δεδομένα, και να θέσουμε ερωτήματα για το υλικό μας, τα οποία δεν θα μπορούσαμε ποτέ να ρωτήσουμε, αν ακολουθούσαμε τη λογική της καθημερινότητας. Τα τρία επόμενα κεφάλαια μπορούν να ερμηνευθούν ως διαφορετικές μεθοδολογικές οδηγίες για την κατάκτηση αυτής της απόστασης. Στο κεφάλαιο 6, θα εντάξουμε τις αναλύσεις αυτές για την επιστημονική γνώση, την αναστοχαστικότητα και την κριτική στη γενικότερη φιλοσοφία και τη γενικότερη προβληματική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

### Η Θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τη θεωρία του λόγου του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe (για συντομία, μερικές φορές θα την αναφέρουμε απλώς ως *θεωρία του λόγου*). Σηριζόμαστε κυρίως στο βασικό τους έργο, *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) [Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική], αλλά και σε ορισμένα κείμενα που έγραψε μόνος του ο Laclau.

Η θεωρία του λόγου επιδιώκει την ερμηνεία του κοινωνικού ως ρηματικής κατασκευής και την ανάλυση όλων των κοινωνικών φαινομένων με τη χρήση λογο-αναλυτικών εργαλείων. Πρώτα θα εξετάσουμε τη λογο-θεωρητική προσέγγιση της γλώσσας, και στη συνέχεια θα αναφερθούμε στην εφαρμογή της θεωρίας αυτής στο κοινωνικό πεδίο εν γένει. Χάρη στην ευρεία αναλυτική της εμβέλεια, η θεωρία του λόγου μπορεί να λειτουργήσει ως θεωρητική